

KS. BOLESŁAW KUMOR

PRZENOSZENIE PRAW PARAFIALNYCH W MAŁOPOLSCE POŁUDNIOWEJ W OKRESIE ŚREDNIOWIECZA

Celem niniejszego artykułu jest omówienie problemu przenoszenia praw parafialnych do innej świątyni, lub innej miejscowości, ale w granicach tego samego okręgu parafialnego; zagadnienie bowiem przenoszenia praw parafialnych do kościoła znajdującego się poza obrębem okręgu parafialnego, co formalnie równało się zniesieniu parafii, omówiliśmy na innym miejscu¹. W wypadku przenoszenia praw parafialnych do innego kościoła, lub innej miejscowości granice parafii nie ulegały żadnej zmianie, a prawa parafialne pozostawały w niczym nie naruszone. Zmiana polegała tylko na tym, że siedzibą parafii była inna miejscowość w tym samym okręgu parafialnym, lub inna świątynia w tej samej miejscowości.

Ramy terytorialne omawianego zagadnienia obejmują trzy jednostki administracyjne przedrozbiorowej diecezji krakowskiej: archidiaconat sądecki, wojnicki i prepozyturę tarnowską²; przestrzeń zaś czasowa obejmuje zasadniczo drugą połowę XIII w., następnie wiek XIV, XV i początki wieku XVI.

¹ K u m o r B., *Zanik parafii w Małopolsce Południowej do końca XVI w.* (Maszynopis w druku).

² K u m o r B., *Organizacja archidiaconalna w Małopolsce Południowej.* (Maszynopis).

1. Przenoszenie praw parafialnych do innego kościoła

Zjawisko przenoszenia praw parafialnych do innej świątyni występuje tak w miastach, jak i na wsi, jednakże o wiele częściej spotykamy się z nim w parafiach miejskich. Z tego też względu osobne miejsce poświęćmy temu zagadnieniu na terenie parafii wiejskich, a odrębne parafiom miejskim.

a) Parafie wiejskie

Najczęściej spotykaną przyczyną przenoszenia praw parafialnych do innej świątyni w parafiach wiejskich należy wymienić budowę nowej świątyni parafialnej. Oczywiście, że ta budowa nowej świątyni była uwarunkowana różnymi przyczynami.

Jedną ze spotykanych przyczyn był znaczny przyrost naturalny ludności w parafii; ludności tej najczęściej nie mogła pomieścić dawna świątynia o szczupłych rozmiarach, przystosowana do mniejszej ilości wiernych. W takich wypadkach rozbudowywano starą świątynię parafialną przez dobudowanie nowych kaplic, lub wydłużenie nawy głównej. Tego rodzaju przykładu dostarcza Zassów k/Dębicy, gdzie w drugiej połowie XVI stulecia na skutek dużego przyrostu ludności we wszystkich wsiach okręgu parafialnego rozbudowano świątynię parafialną pod wezwaniem św. Klemensa, ale nową jej część poświęcono św. Stanisławowi B. i M.³.

Niekiedy zaś budowano nową od fundamentów świątynię, obszerniejszą, przystosowaną do nowych potrzeb i do niej przenoszono prawa parafialne wraz z chrzcielnicą. Stary kościół parafialny w takich wypadkach oddawano pieczy konserwatorsko-duszpasterskiej plebana, rezydującego przy nowej świątyni, ale z nałożeniem nań pewnych obowiązków; do tych najczęściej należały:

³ AKM-Krak. (Arch. Kurii Metrop. Krak.) *Acta Visit.* 1596, 4n. „Ecclesia parochialis lignea (Zassow), tit. S. Clementis. propter multitudinem populi aedificata et adiuncta eidem priori parti, tit. S. Stanislai utraque pars consecrata”.

- 1° odprawianie Służby Bożej w starym kościele przynajmniej kilka razy do roku.
- 2° uroczystości odpustowe, związane ze świętem Patrona starego kościoła pozostawały bez zmian; troska o godne urządzenie uroczystości odpustowych spoczywała na barkach plebana, rezydującego przy nowym kościele.
- 3° niejednokrotnie ze względu na przywiązanie wiernych zezwalano na grzebanie umarłych na cmentarzu zarówno przy nowym, jak i przy starym kościele, a pleban miał obowiązek modlić się za zmarłych, pogrzebanych na obydwu cmentarzach.
- 4° wreszcie prawo patronatu i prezenty pozostawało z reguły przy kollatorach dawnego kościoła parafialnego⁴.

Taki wypadek zdarzył się w Zeleźnikowej k/Nowego Sącza; parafia ta, położona w widłach rzecznych Dunajca i Popradu o bardzo starym osadnictwie, na skutek dużego przyrostu wiernych otrzymała prawdopodobnie jeszcze w XIV w. nową świątynię parafialną pod wezwaniem św. Michała Archanioła⁵. W pobliżu nowej świątyni, na wyższym wzniesieniu, istniał jeszcze na początku XVII w. niewielki kościółek drewniany pod wezwaniem św. Anny, który, jak informuje wizytacja kard. Bernarda Maciejowskiego z 1608 r., „posiadał niegdyś prawa parafialne“⁶. Budowa bowiem nowej, niewiel-

⁴ O wszystkich tych elementach mówi dokument kard. Fryderyka Jagiellończyka z 1489 i 1493 r., przenoszący prawa parafialne z kościoła św. Marcina do kościoła św. Zofii w Czudcu n/Wisłokiem (zob. AKM Krak. *Acta Episcop.*, vol. IV. 40, 100; por. R y b u s H., *Królewicz kardynał Fryderyk Jagiellończyk jako biskup krakowski i arcybiskup gnieźnieński*, Warszawa 1935, 91.

⁵ L a d e n b e r g e r T., *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930, 66, informuje, że parafia w 1350 r. liczy 720 osób (5 miejsce pod względem zaludnienia w dekanacie sądeckim).

⁶ AKM-Krak. *Acta Visit. Dacanat. Sandec. 1608*, 143 „Ecclesia S. Annae — in villa in regionis parochialis ecclesiae est ecclesia in colle alta aedificata, et ut fertur, olim erat parochialis, tit. S. Annae, tota lignea”.

kiej świątyni, położonej w najbliższym sąsiedztwie kościoła parafialnego, nie miałyby w przeciwnym wypadku żadnego celu⁷.

Inną z przyczyn omawianego zagadnienia była niekiedy lokacja wsi na prawie niemieck m. Nie zawsze bowiem nowolokowana wieś obejmowała teren przedlokacyjny; czasem bowiem bywały przesunięcia pod względem terenowym. W takich wypadkach stara osada wraz z kościołem pozostawała poza właściwym obrębem wsi, co powodowało wiele niedogodności w pełnieniu Służby Bożej nie tylko miejscowemu duszpasterzowi, lecz również i wiernym. Trudności tego rodzaju, zwłaszcza w nowolokowanych osadach, rozwiązywano w ten sposób, że budowano nową świątynię w obrębie nowolokowanej wsi i do niej następnie przenoszono prawa parafialne. Dawny zaś kościół parafialny z reguły otrzymywał prawa filialne, obowiązek zaś pełnienia w nim Służby Bożej w ściśle określonych dniach roku kościelnego, spoczywał na plebanie rezydującym przy nowym kościele.

Takiego właśnie przykładu dostarcza wieś Moglino k/Nowego Sącza. Początki tej parafii sięgają najpóźniej pierwszej połowy XIII stulecia⁸; z chwilą lokacji wsi na prawie niemieckim w XIV w. (kolonizacja Sądeczyny za czasów Kazimierza Wielkiego)⁹, wieś została ulokowana w pobliżu sta-

⁷ Sam tytuł starego kościoła (św. Anna) był zapewne późniejszy; kościoły bowiem pod tym wezwaniem można datować najwcześniej na koniec XIV w. LBen. (Liber Beneficiorum J. Długosza) II, 300 n. informuje już o kościele pod wezwaniem św. Michała Archanioła; por. Neuling H., *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Wrocław 1902, 232; Samson H., *Die Heiligen als Kirchenpatrone und ihre Auswahl für die Erzdiocese Köln und die Bisthümer Münster, Paderborn, Trier, Hildesheim und Osnabrück*, Paderborn 1892, 119—123; Kozierowski S., *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, passim.

⁸ Kumor B., *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej w Małopolsce Południowej* (praca w druku).

⁹ Kaczmarszyk Z., *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, Poznań 1947, II, 85 n.; Piekarszyk S., *Studia z dziejów miast polskich w XIII i XIV w.*, Warszawa 1955, 236 n.

rej osady, która wraz z kościołem znalazła się po lokacji, poza obrębem wsi. Zbudowano tedy nową świątynię ku czci św. Marcina Biskupa w nowolokowanej osadzie, dawny zaś kościółek parafialny pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela, będący na miejscu starej osady, otrzymał prawa filialne¹⁰.

Z podobnym przykładem spotykamy się w Łapczycy k/Bochni. Ta stara XI-wieczna parafia grodowa, otrzymała piękną świątynię gotycką pod wezwaniem Narodzenia Najśw. Maryi Panny od Kazimierza Wielkiego¹¹. Kościół ten zbudowano na górze w pobliżu dawnego grodu. Z chwilą przeniesienia centrum wsi na przyległą, nieckowatą dolinę, wybudowano w nowej osadzie świątynię pod wezwaniem św. Anny, dokąd na początku XVII stulecia przeniesiono prawa parafialne. Prawdopodobnie na skutek sprzeciwu pewnej części ludności po 50 latach przywrócono prawa parafialne dawnej świątyni Narodzenia Najśw. Maryi Panny¹².

Jedną z dalszych przyczyn przenoszenia praw parafialnych do innego kościoła w tej samej miejscowości było znoszenie parafii grodowej z równoczesnym erygowaniem obszerniejszego okręgu parafialnego. W takim wypadku dawny kościółek parafialny otrzymywał prawa filialne i zatrzymywał swe dawne uposażenie i wyposażenie w sprzęt liturgiczny.

¹⁰ AKM Krak. *Acta Visit.* 1595, 7, „Extra eandem villam (Mogilno) extat ecclesia olim filia ecclesiae parochialis, tit. S. Joannis Baptistae, tota lignea, consecrata”.

¹¹ LBen. II, 125; I, 266; AKM Krak. *Acta Visit. Ep. S. Załuski* 1748, vol. XXXIII, 351—359; por. Seruga J., Hendel Z., *Kościół Narodzenia Najśw. Maryi Panny w Łapczycy*, Prace Kom. Hist. Sztuki, I, Kraków 1919, 36; Fischer S., *Kazimierz Wielki i jego stosunek do Bochni i Bochenszczyzny*, Bochnia 1934, 42.

¹² AKM Krak. *Acta Visit.* 1630, 188 nn. (*Acta Visit.* 1664, 47 m. informują, że prawa parafialne przywrócono dawnemu kościołowi parafialnemu); por. Seruga J., Hendel Z., dz. c., 40 n. W 1738 r. Michał Wodzicki, dziekan kapit. Krakowskiej i wikariusz generalny diec. krak. na prośbę ks. K. Klonowskiego, proboszcza w Łapczycy, zezwolił na pełnienie wszystkich czynności duszpasterskich w kaplicy św. Anny, będącej w obrębie wsi „ita tamen, ut non sit praeiudicium ecclesiae muratae matrici” zob. *Liber documentorum acclciae paroch. Lapczycensis* (Arch. paraf. w Łapczycy), 65 n.

Służbę Bożą pełnił w nim osobny prebendariusz, pobierający dochody z uposażenia dawnej parafii, lub prezbiterzy, rezydujący przy nowym kościele parafialnym.

Pierwszy przykład tego rodzaju procesu zachodzi w Dębnie k/Wojnicza. Z chwilą wybudowania nowego kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Małgorzaty (najpóźniej w pierwszej połowie XIV stulecia) przeniesiono doń prawa parafialne ze starej parafii zamkowej pod wezwaniem WW. Świętych. Z uposażenia dawnej parafii ufundowano prebendę, którą powierzono specjalnemu kapłanowi, pełniącemu Służbę Bożą w dawnej świątyni parafialnej. Należy zaznaczyć, że patronat zarówno nad prebendą, jak i nad parafią był w ręku Odroważów-Dębińskich, właścicieli całego okręgu parafialnego¹³.

Podobnego przykładu dostarczają dzieje parafii w Ołpinach k/Biecza, gdzie rolę parafii dla wiernych, zamieszkałych w obrębie posiadłości Leliwitów-Melsztyńskich, pełniła kaplica św. Krzyża o pełnym uposażeniu i wyposażeniu w sprzęt liturgiczny; kaplica ta znajdowała się również w obrębie folwarku¹⁴. Kiedy na początku XVI w. zbudowano w Ołpinach nową świątynię parafialną¹⁵, przeniesiono doń prawa parafialne, kaplica zaś św. Krzyża na folwarku, będąca od-tąd na prawach filialnych, została powierzona pieczy duchowieństwa parafialnego¹⁶.

Podsumowując proces przenoszenia praw parafialnych do innego kościoła w parafiach wiejskich, należy stwierdzić, że chociaż na 5 zanotowanych wypadków geneza tego zjawiska była różnorodną (lokacja wsi na prawie niemieckim, wzrost ludności na terenie parafii, budowa nowego kościoła, zniesienie parafii grodowej), to sposób rozwiązywania zagadnienia

¹³ LBen. II, 272; *Acta Visit.* 1595, 93.

¹⁴ AKDTarn. (Arch. Kurii Diecezjalnej w Tarnowie), fasc. Ołpiny (Kopia wizytacji z 1603 r.) — „Secunda capella est in curia Ołpiny, lignea, tit. S. Crucis, consecrata cum tribus altaribus”. Wyposażenie kaplicy świadczy o jej bogatej przeszłości.

¹⁵ Parafię pierwszy raz wymieniają *Acta Officialatus dioec. Cracov.* (AKM Krak.), vol. XXV (9. X. 1503).

¹⁶ W r. 1608 kaplica jest czynna, posiada trzy ołtarze, zob. przyp. 14.

był schematyczny, nie wiele odbiegający w głównych założeniach prawnych od zasadniczej reguły. Z podobnym zjawiskiem spotykamy się również w parafiach miejskich.

b) *Parafie miejskie*

O wiele częściej spotykamy się z tym procesem w parafiach miejskich. Podczas gdy wieś dostarczyła zaledwie 5 przykładów, to źródła dotyczące parafii miejskich notują aż 10 podobnych wypadków. Geneza jednakże tego procesu w miastach jest o wiele prostsza, niż na wsi. Podczas gdy prawie każda z parafii wiejskich miała właściwą sobie genezę, przynajmniej w szczegółach, omawianego zjawiska, to miejskie okręgi parafialne w ogromnej większości natrafiały na ten problem z chwilą ich lokacji na prawie niemieckim. Wszystkie bowiem miasta, które były miejscem tego procesu, istniały przed swą lokacją bądź to o charakterze miejskim (Stary Sącz), bądź to o charakterze wiejskim (Ciężkowice). Z chwilą lokacji miasta na prawie niemieckim nie rzadko ciężar osady przenoszono na inne miejsce, na skutek czego istniejący dawniej kościół parafialny znalazł się na peryferiach miasta, lub poza jego obrębem. Taki zaś stan rzeczy powodował wiele trudności tak dla duszpasterza, jak i dla wiernych.

Zdarzały się też wypadki, że nowolokowane miasto otrzymywało murowaną świątynię parafialną (Czechów, Lipnica Murowana, Stary Sącz, Pilzno), stare bowiem kościoły parafialne były z reguły drewniane. Oczywiście, że konsekwencją prawną przeniesienia praw parafialnych do innej świątyni była z reguły afiliacja dawnego kościoła parafialnego. Obowiązki zaś wynikające z afiliacji nakładano na plebana nowej świątyni parafialnej; w zasadzie w niczym nie różniły się od tych, które miały miejsce w podobnym procesie przy parafiach wiejskich.

Proces ten da się źródłowo udowodnić dla parafii miejskich: w Ciężkowicach, Czchowie, Dukli, Frysztaku, Lipnicy Murowanej, Pilźnie i Starym Sączu. Pierwsza z nich, Cięż-

kowice, była przed lokacją miasta w 1348 r. parafią wiejską¹⁷ z kościołem pod wezwaniem św. Krzyża. Po lokacji miasta na prawie niemieckim dawny kościół parafialny znalazł się na peryferiach miasta; w centrum tedy miasta wybudowano nową świątynię pod wezwaniem św. Andrzeja Apostoła, do której niebawem przeniesiono prawa parafalne¹⁸. Należy jeszcze jedno zaznaczyć, że w każdym wypadku patronat należał do tych samych rąk (np. Ciężkowice — do króla).

Parafia w starym, kasztelańskim Czchowie, poświęcona św. Piotrowi Apostołowi, otrzymała z chwilą lokacji miasta (prawdopodobnie pierwsza połowa XIV w.¹⁹) nową, gotycką świątynię pod wezwaniem Narodzenia Najśw. Maryi Panny, wybudowaną przez osadników niemieckich²⁰. Do niej też przeniesiono prawa parafialne ze starej świątyni pod wezwaniem św. Piotra²¹. Dawny kościół parafialny nie istniał już pod koniec XVI w.; pamiątką po nim został ołtarz, poświęcony św. Piotrowi w nowej świątyni parafialnej²².

Również charakter wiejski, podobnie jak Ciężkowice, posiadały przed lokacją Dukla, Frysztak i Lipnica Murowana. Dukla, fundacja rycerska Grzymalitów z drugiej połowy

¹⁷ CDTyn. (Kodeks dyplom. tyniecki), 1, 11; CD Mał. (Kodeks dyplom. Małopolski), III, 688; MRP Sum. (Matr. Regni Poloniae Summaria), IV/III, 351; por. *Wojciechowski Z., Ze studiów nad organizacją państwa polskiego*, Lwów 1924, 37; *Piekarczyk S.*, dz. c., 238; *Weymann S., Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1936, 86.

¹⁸ *Acta Visit.* 1595, 101 „Est et capella in suburbio, tit. S. Crucis dedicata, ubi quondam erat parochialis ecclesia, sed ius parochiale translatum est ad ecclesiam tit. S. Andreae”.

¹⁹ por. CDMał. I, 175 (1327); III, 734 (1363); por. *Piekarczyk S.*, dz. c., 46 n.

²⁰ LBen. II, 239 „Oppidum habens ecclesiam parochialem ..., (quae) per cives et eorum sumptus lapide albo murata, et ab almanis civibus, qui ibi priscis et antiqui temporibus inhabitabant Woyskyerche nuncupata”.

²¹ Jeszcze *Regestrum Visit.* 1570 (Archiw. Kapit. Metrop. Krak.), 182 informuje, że parafia nosi tytuł św. Piotra.

²² LBen. II, 241.

XIV stulecia ²³, otrzymała przed 1403 r. prawa miejskie ²⁴. Miasto zostało lokowane poza granicami dawnej osady, na skutek czego świątynia parafialna św. Marcina znalazła się poza obrębem miasta. Po lokacji miasto otrzymało w centrum osady nową świątynię pod wezwaniem św. Marii Magdaleny, do której przeniesiono n ebawem prawa parafialne ²⁵; dawny kościółek parafialny istniał jeszcze w XVI w., ale już wizytacja Radziwiłłowska z 1595 r. nie mówi nic o jego prawach fil alnych ²⁶.

We Frasztku n/Wisłokiem, tworzącym jeszcze w XV stuleciu w granicach okręgu parafialnego kompleks gospodarczy cystersów z Koprzywnicy ²⁷, dwa kościoły istniały już w chwili lokacji miasta na prawie niemieckim; jeden w obrębie, drugi zaś poza miastem ²⁸. Sytuacja ta powstała zapewne wcześniej, może jeszcze w XIII w., kiedy Frasztek według Krzyżanowskiego otrzymał targowisko o charakterze miejskim ²⁹. Rezultatem rozwoju gospodarczego miasta była budowa nowej świątyni parafialnej pod wezwaniem Narodzenia Najśw. Maryi Panny. Dawny kościół parafialny Bożego Ciała (poza obrębem miasta), będący początkowo na

²³ K u m o r B., *Powstanie i rozwój* (Dukla).

²⁴ AGZ (Akta grodzkie i ziemskie) II, 16, 24; III, 37; MRP Sum II, 18; III, 71; D ł u g o s z J., *Hist. Pol.* (Op. omn. XV), V, 598; por. S w i e y k o w s k i E., *Monografia Dukli*, Kraków 1902, 6.

²⁵ *Asta Visit.* 1595, 141 „Extra oppidum est capella tit. S. Martini, qua quondam fuit parochialis, sed ius parochiale translatum est ad ecclesiam tit. S. Mariae Magdalenaee ad oppidum Dukla”.

²⁶ zob. przyp. 25.

²⁷ LBen. III, 331-390; por. P a w i ń s k i A., *Małopolska* (Źródła dziejowe, XIV), III, 248.

²⁸ CD-Mał. III, 859, por. S c h m i d t H. F., *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westlavischen Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*. Weimar 1938, 553.

²⁹ CDMał. I, s. 93 (1277); por. K r z y ż a n o w s k i J., *Polityka miejska Bolesława Wstydliwego*, *Studia ku czci Stan. Kutrzeby*, Kraków 1938, II, 389 n.

prawach filialnych, pod koniec XVI w. był w całkowitym zaniedbaniu i bliski całkowitej ruiny³⁰.

Identyczny proces przenoszenia praw parafialnych na skutek lokacji miasta na prawie niemieckim można śledzić na podstawie źródeł w Lipnicy Murowanej (1326) k/Bochni, gdzie prawa parafialne przeniesiono z dawnego drewnianego kościoła św. Leonarda do nowej, murowanej świątyni pod wezwaniem św. Andrzeja Apostoła³¹.

Może najlepiej proces ten odzwierciedlają źródła w wypadku przeniesienia praw parafialnych z kościoła św. Andrzeja Apostoła w Pilźnie do świątyni św. Jana Chrzciciela, zbudowanej na skutek lokacji miasta na prawie niemieckim (1354)³²; oto co pisze wizytacja Radziwiłłowska na ten temat: „Poza miastem znajduje się również kaplica pod wezwaniem św. Andrzeja Apostoła, której przysługiwały prawa parafialne jeszcze przed lokacją miasta na prawie niemieckim i wybudowaniem głównego kościoła w mieście, do którego to (św. Jana Chrzciciela) zostały one przeniesione; pleban nowego kościoła sam, lub w jego zastępstwie wikariusze cztery razy w roku mają obowiązek odprawić (w tym kościele) Mszę św.“³³. W następnych latach zaginęła wiadomość nie tylko o prawach parafialnych, czy filialnych

³⁰ *Acta Visit.* 1595, 25, „Est capella in sylva tit. SS. Corporis Christi, non concecrata, sine fenestris clausis, pecoris spurciei et pastorum per prophanationem obnoxia, in qua prohibita est celebratio”. Informacja ta wraz z przekazem CD Mał. III, 869 o drugim kościele poza obrębem miasta potwierdza powyższe zdanie.

³¹ K u m o r B., dz. c., (Lipnica Murowana).

³² CDMał. I, 238; III, 706; por. Piekarczyk S., dz. c., 160 258; Kaczmarczyk Z., dz. c., II, 206; Hirschberg A., *Stosunki osadnicze w dobrach klasztoru tyńskiego w początkach jego istnienia*, Lwów 1925, 36; Szczeklik A., *Pilzno i Pilźnianie*, Kraków 1911, 17 nn.

³³ *Acta Visit* 1595, 6 „Est et extra civitatem capella tit. S. Andreae Apostoli, in qua ante locationem civitatis et maioris ecclesiae erectionem ius parochiale fuit, sed ad ecclesiam S. Joannis Baptistae in civitate translatum est. Plebanus ejusdem per se, vel suos vicarios, quater in anno in eadem capella missas celebrare tenetur... Habet capella tria altaria”.

przysługujących kaplicy, lecz również i sama kaplica uległa zniszczeniu ³⁴.

W Starym Sączu jeszcze pod koniec XVI w. dawny kościół parafialny św. Krzyża posiadał własnego prebendariusza, który równocześnie pełnił obowiązki kapelana szpitalnego przy tym kościele ³⁵. Afiliacja kościoła do parafii św. Elżbiety w mieście nastąpiła najprawdopodobniej z chwilą lokacji miasta na prawie niemieckim (1268) ³⁶, lub najpóźniej pod koniec XIV stulecia, kiedy wybudowano tu nową, gotycką świątynię ³⁷.

Nieco inną genezę tego procesu możemy zaobserwować w Czudcu n/ Wisłokiem; to małe, kresowe miasteczko w XIV i XV w. zaczęło rozwijać się pomyślnie na skutek dogodnego położenia przy frachcie handlowym Bardiów-Zmigród-Czuddec-Rzeszów ³⁸. Z powodu dużego przyrostu ludności w mieście wybudowano nową świątynię parafialną pod wezwaniem św. Zofii, do której w 1489 r. kard. Fryderyk Jagiellończyk przeniósł prawa parafialne. Plebana nowego kościoła zobowiązano do odprawiania w starym kościele 2 razy w tygodniu Mszy św. za fundatorów tego kościoła, a nadto uroczyste nabożeństwo odpustowe w dniu św. Marcina, Patrona starego kościoła przy udziale obydwu wikariuszy. Wiernym zezwolono na grzebanie umarłych na cmentarzu przy starym i nowym kościele, proboszcz zaś winien się modlić za zmarłych, pogrzebanych na obydwu cmentarzach. Powzięte zobowiązania pleban mógł wykonać sam, lub też przez swoich wikariuszy, ale w takim wypadku ciążyło na nim zapewni-

³⁴ Nie zna jej już *Schematismus Dioec. Tarnov.* 1863, 47n.

³⁵ *Acta Vint.* 1595, 25, „Est et capella... tit. S. Crucis consecrata penes hospitale, habet suum rectorem”.

³⁶ CDMał. II, 475; por. Krzyżanowski J., dz. c., 392; *Schematismus* 1863, 108 — „Capella.. in extremitate urbis (jak zwykle po lokacji) S. Crucis, ubi primitive ecclesia parochialis fuerat”.

³⁷ *Acta Visit. Decan. Sandec.* 1608, 1 „Haec ecclesia, ut aiunt, est aedificata ante annos ducentos”; por.: LBen. III, 338.

³⁸ Piekarczyk S., dz. c., 252.

nie dla nich pełnego utrzymania³⁹. Prawa patronatu zostały zagwarantowane dawnym kollatorom⁴⁰.

Wyjątkowa okoliczność, inkorporacji parafii „świeckiej“ Nawiedzenia Najśw. Maryi Panny w Tuchowie do tamtejszego konwentu benedyktyńskiego św. Jakuba w 1456-1461 r.⁴¹, stała się okazją przeniesienia praw parafialnych z dawnego kościoła parafialnego (nawiedzenia NMP) do świątyni zakonnej pod wezwaniem św. Jakuba⁴². Zasadniczą przyczyną tego procesu, który wywołał tak wiele oburzenia ze strony kapituły krakowskiej i duchowieństwa diecezjalnego⁴³, była zapewne obawa konwentu benedyktyńskiego przed rewindykacją beneficjum i praw parafialnych dla dawnej świątyni ze strony kleru diecezjalnego. Z chwilą bowiem prawnego przeniesienia parafii do świątyni zakonnej, odwracalność tego procesu stawała się o wiele trudniejszą. Wizytacja Radziwiłłowska z 1595 r. wymienia „na przedmieściu miasteczka kaplicę pod wezwaniem Nawiedzenia Najśw. Maryi Panny“, ale brak przy tym wzmianki o jakichkolwiek prawach filialnych⁴⁴. Kaplica ta pod koniec XVI w. otrzymała specjalnego prebendarusza zakonnego, którego trosce powierzono cudowny obraz Matki Bożej Tuchowskiej⁴⁵.

³⁹ AKMKrak. *Acta Episcop.*, vol IV, 40; por. Rybus H., dz.

⁴⁰ *Acta Episcop.*, vol. IV, 100 (1493); por Rybus H., dz. c., 91.

⁴¹ CDTyn. 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226.

⁴² CDTyn. 230; por. LBen. III, 199.

⁴³ LBen. III, 222. „Mathias Thinicziensis abbas... sui monasterii... ecclesiam parochialem in Tuchów suae editionis, sui que iuris oppidi crassam..., illus incorporationem et unionem a sede Apostolica obtinuit et impentavit, et nobili viro Daniele plebano in Tuchów mortuo, illius plenam possessionem apprehendit, et fratres sui monasterii et ordinis illic ad curandam plebem locavit, et ex heremicolis, urbicolas, ex monachis quoque et viris religiosis ordinis, desertores et saeculares sacerdotes fecit, contra Beati Benedicti institutum, et veterum monachorum observantiam atque decretum”.

⁴⁴ *Acta Visit.* 1595, 24 „Est et capella in suburbio huius oppidi, tit. Visit, BMV”.

⁴⁵ ADTarn. (Archiw. Diecezjalne w Tarnowie), fasc. Dokumenty benedyktynów tuchowskich.

Jedynym w swoim rodzaju przeniesieniem praw parafialnych do innej świątyni była supresja drugiego probostwa w Przecławiu k/ Mielca. Parafia ta jeszcze od XIII w. posiadała dwóch proboszczów z pełną jurysdykcją „in spiritualibus“, rezydujących przy dwu różnych kościołach (św. Bernarda i Wniebowzięcia Najśw. Maryi Panny) z pełnym uposażeniem i prawami parafialnymi⁴⁶. Rejestry świętopietrza notują na terenie diecezji krakowskiej kilkanaście podobnych wypadków⁴⁷. Taki stan rzeczy był źródłem wielu zatargów i nieporozumień; by położyć kres tym wszystkim trudnościom kard. Zbigniew Oleśnicki na prośbę patrona „obydwu części kościoła“, Ligęzy, zniósł (21. V. 1454 r.) tytuł prawny probostwa przy kościele św. Bernarda, poddając wyłącznej jurysdykcji cały okręg parafialny plebana, rezydującego przy świątyni Wniebowzięcia Najśw. Maryi Panny; tę ostatnią wyniósł kardynał do godności prepozytury⁴⁸. Zarządzenie to ponowił i potwierdził biskup krakowski, Tomasz Strzępiński⁴⁹. Drugi, dawny kościół parafialny (św. Bernarda) otrzymał prawa filialne; Służbę Bożą kilka razy do roku pełnili w nim kapłani, rezydujący przy świątyni Wniebowzięcia Najśw. Maryi

⁴⁶ MPVat. (Monum. Pol. Vaticana) I, 158, passim; LBen. II, 295. „Oppidum... (Przeczslaw), cuius fuerunt prisci temporis duo rectores et duo plebani..., et ex pluralitate rectorum, plures contentiones et discordiae consurgebant”.

⁴⁷ MPVt. II, 313, 314, 321, 326, 332, 350, 355, 407, 474; por. Kaczmarczyk Z., dz. c., II, 78; Wójcik W., *Prawa parafialne według polskiego ustawodawstwa partykularnego do 1564 r.*, Roczn. Teol.-Kanon., III, z. 2 (1957), 169 n., Kumor B., dz. c., (Przecław).

⁴⁸ LBen. II, 295 „...Sbigneus cardinalis et episcopus Cracoviensis..., ad petitionem Stanislai Liganza... unici eiusdem ecclesiae patroni... unum tantummodo plebanum sive praepositum, et tres mansionarios seu vicarios perpetuos..., constituit..., extincto titulo medietatis alterius partis”; por. Tamże, 297—300, gdzie Długosz przytacza w całości dokument kard. Oleśnickiego z 1454 r.

⁴⁹ AKDTanr. fasc. Przecław (XVII-wieczna kopia dokumentu biskupa Tomasza Strzępińskiego, potwierdzającego zarządzenie kard. Oleśnickiego z 1456 r.).

Panny⁵⁰. Konsekwencje prawne zniesienia drugiego probostwa w zasadzie nie różniły się w niczym od procesu przeniesienia praw parafialnych do innej świątyni.

Wnioski syntetyczne niniejszego paragrafu zostały podane już we wstępie; do nich można dorzucić jeden o charakterze źródłoznawczym. Ilekroć razy źródła, a zwłaszcza wizytacje, informują, że kaplica położona w obrębie parafii, jest obsługiwana („officiatur“) przez duchowieństwo parafialne, tylekroć razy (oprócz bardzo nielicznych wyjątków) zachodzi problem przeniesienia praw parafialnych do innego kościoła; proces ten bowiem z reguły pociągał za sobą nadanie praw filialnych dawnej świątyni parafialnej.

2. Przenoszenie praw parafialnych do innej miejscowości

Omawiany proces przenoszenia praw parafialnych nie zamykał się w granicach dwóch kościołów; w nielicznych wprawdzie wypadkach, notowanych przez źródła, dotyczył on również dwu miejscowości. Chodzi w tym wypadku o przenoszenie praw parafialnych nie tylko do różnych świątyń, lecz również do różnych miejscowości, ale w obrębie tej samej parafii, przy czym proces ten w niczym nie naruszał i nie zmieniał granic istniejącej uprzednio parafii.

Proces ten najlepiej uchwytany jest w Jaworniku k/Strzyżowa. Wieś ta otrzymała własny okręg parafialny w pierwszym dziesięcioleciu drugiej połowy XV stulecia, erygowany przez biskupa krakowskiego, Jana Gruszczyńskiego (1455—1480)⁵¹. Przyczyną erekcji nowej parafii, jak podaje Długosz, miała być „znaczna odległość wsi od własnej parafii“ (Strzyżów n/Wisłokiem)⁵². W rzeczywistości geneza nowej

⁵⁰ *Acta Visit.* 1595, 40 „Est in oppido capella tit.S. Bernardi consecrata..., quae... officiatu[r] a presbyteris maioris ecclesiae eo iure, quod quondam parochialis esset secundi plebani“.

⁵¹ LBen. II. 258, Johannes Gruszczyński, tunc Cracoviensem tenens episcopatum, non mediocrem distantiam villae praelem honori S. Mariae Magdalanae dicendam erigit et fundat in eadem villa“.

⁵² ASang. (Archiwum książąt Lubartowiczów — Sanguszków) II, 131 i 132.

parafii była uwarunkowana innymi względami; z dokumentów XV-wiecznych wynika, że ok. 1460 r. Jawornik przeszedł na własność Machowskich⁵³ i to właśnie było zasadniczym motywem sprawczym fundacji nowej parafii, która swymi granicami objęła wyłącznie kompleks gospodarczy fundatorów — Machowskich⁵⁴. W pierwszym 20-leciu XVI w. prawa parafialne przeniesiono do jednej z wiosek parafialnych, Konieczkowej⁵⁵, a stąd w 1650 r. do Niebylca, miasteczka położonego w granicach parafii⁵⁶. Proces ten, zwłaszcza drugie jego ogniwo, był do przewidzenia jeszcze pod koniec XVI stulecia; Niebylec już podówczas posiadał prawa miejskie, a był zależny pod względem przynależności parafialnej od wiejskiej parafii Konieczkowej⁵⁷. Centrum zatem gospodarcze własności ziemskiej, które z nieznanых bliżej przyczyn skupiło się na terenie innej miejscowości (w tym wypadku lokacja miasta) pociągało za sobą również i translację praw parafialnych.

Z podobnym wypadkiem spotykamy się w dobrach biskupstwa krakowskiego nad Uszwicą w „Kluczu uszewskim“. Początkowo w myśl dokumentów lokacyjnych biskupa Jana Grota (6. XI. 1328; 18. VIII. 1331), kolonizującego naduszwickie posiadłości katedry wawelskiej, siedzibą parafii i kościoła miała być wieś Jaworsko⁵⁸. Tymczasem rejestry świętopietrza z XIV stulecia wymieniają centrum parafii w Łoniowej (położona w pobliżu Jaworska)⁵⁹ skąd w drugiej połowie XV w. przeniesiono je do Porąbki Uszewskiej⁶⁰; wszystkie

⁵³ LBen. II, 258.

⁵⁴ LBen. II, 258n.; Pawiński A., dz. c., IV, 520 (1536); Krzepela J., *Księga rozsiedlenia rodów ziemiańskich w dobie Jagiellońskiej*, Kraków 1915, cz. I. Małopolska, 424.

⁵⁵ AKapMKrak. LBRetax. (Liber beneficiorum retaxationum Petri Tomicki... 1529), 104 wymienia parafię już w Konieczkowej.

⁵⁶ *Schematismus Dioecesis Premisliensis* 1908, 252.

⁵⁷ *Acta Visit.* 1595, 69.

⁵⁸ CDKKrak. (Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej) II, 244, 246.

⁵⁹ MPVat. II, 388, 395, 411; por. Ladenberger T., dz. c., 67.

⁶⁰ LBen. II, 272 (mówi jeszcze o parafii z siedzibą w Łoniowej); LBen. II, 266 (zalicza Łoniową do parafii w Porąbce). Nie chodzi tu

trzy wymienione miejscowości znajdowały się w granicach tej samej parafii. I w tym wypadku można twierdzić, że zasadniczą przyczyną omawianego procesu było przeniesienie się ośrodka gospodarczego z Łoniowej do Porąbki w ramach wielkiej własności biskupów krakowskich. Pierwotnie planowana siedziba parafii, Jaworsko, jest położone w górzystym krańcu kompleksu gospodarczego; lepsze położenie, bardziej centralne posiada Łoniowa, ale o wiele dogodniejsze ze względu na połączenie z frachtem handlowym Kraków-Bochnia-Wojnicz-Tarnów itd. ma właśnie Porąbka Uszewska, będąca jeszcze w XV w. największą osadą w całym okręgu parafialnym⁶¹. Mniej natomiast znana jest geneza podobnego procesu w parafii Dąbrowa-Trzciana k/Rzeszowa. Wiadomo tylko z XIV-wiecznych przekazów świętopietrza, że pierwotnie siedzibą parafii była Dąbrowa⁶². Z chwilą budowy nowego kościoła w Trzcianie ok. 1414 r.⁶³, prawa parafialne przeniesiono z Dąbrowy do Trzciany⁶⁴; translokacja parafii nastąpiła na podstawie wzajemnego porozumienia właścicieli ziemskich Dąbrowy i Trzciany, każda bowiem z wymienionych osad należała do innego właściciela. W wyniku umowy prawa patronackie należały odtąd do obydwu właścicieli. Tak też rozstrzygnął spór (1533) pomiędzy obydwoma patronami biskup krakowski Piotr Tomicki⁶⁵.

o inkorporację parafii w Łoniowej do Porąbki Uszewskiej, ponieważ obydwie wioski położone w bezpośrednim sąsiedztwie stanowiły własność biskupów krakowskich (zob. Inglot S., *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV w.*, Lwów 1925, 31, 82). Na omawianym terytorium niema ani jednego wypadku dwóch parafii w bezpośrednim sąsiedztwie w granicach tej samej własności ziemskiej (do połowy XV w.).

⁶¹ Zob. S(itko) R., *Mapa diecezji tarnowskiej*, Lwów 1934; por. LBen. II, 266; Pawiński A., dz. c., III, 147.

⁶² MPVat. I, 157, 232, 288; por. Ladenberger T., dz. c., 71.

⁶³ *Schematismus Dioec. Premisl. 1908*, 107 informuje, że budowa kościoła w Trzcianie nastąpiła w 1414 r.

⁶⁴ LBen. II, 437.

⁶⁵ AKDPrzem. (Arch. Kurii Diec. w Przemyślu), fasc. Trzciana (nr 1756), 26 (XVII-wieczna kopia dokumentu z 1533 r.).

O podobnym wypadku informują źródła odnośnie parafii w Jedliczach. Pierwotną siedzibą parafii (w XIV i XV w.) był Żarnowiec, występujący w wykazach świętopietrza od 1344—1354⁶⁶, fundacji zapewne Żarnowieckich h. Grzymała⁶⁷. Późniejsze źródła wraz z Długoszem nie wymieniają parafii. Dopiero pod koniec XV w. akta generalnego oficjalu diecezji krakowskiej przekazują szereg dokumentów, dotyczących gwałtownego zatargu o prawo prezenty i patronatu nad kościołem w Jedliczach⁶⁸. Z cytowanych dokumentów można wnioskować, że prawa parafialne zostały przeniesione w drugiej połowie XV w. z Żarnowca do nowowynbudowanego kościoła w Jedliczach. Nowy kościół i parafia zostały uposażone przez rodzinę Mleczków h. Doliwa z Jedlicz. Ze względu jednakże na dawną parafię w Żarnowcu kolatorami przeniesionej parafii zostali obok Mleczków z Jedlicz, również i dawni patronowie kościoła w Żarnowcu, Żarnowieccy⁶⁹,

Jeszcze w większej mgłę domysłów i hipotez kryje się przeniesienie centrum życia parafialnego z Gródka do Podola w Sadeczyźnie. Gródek, jak to wskazuje sama nazwa osady, był we wczesnym średniowieczu polskim siedzibą grodu rubieżowego, który, jak zaznacza Długosz, „istniał tam niegdyś“⁷⁰. Większe zaś grody rubieżowe jak: Podegrodzie n/ Dunajcem, Stary Sącz w widłach rzecznych Dunajca i Popradu, Tropie-k/ Czechowa i Żmigród n/ Wisłokiem posiadały bardzo stare parafie, sięgające w swych załączkach kaplic gro-

⁶⁶ MPVat. II, 176, 185, 191, passim; por. Ladenberger T., dz. c. 69.

⁶⁷ CDTyn. 507; ASang. II, s. 200; Piekosiński F., Akta sądu leńskiego wyższego w Gródku Goleskim (1405—1546), Kraków 1889, 105, 165; MRPSum. II, 1; por. Krzepela J., Małopolskie rody ziemiańskie, Kraków 1928, 129.

⁶⁸ AKMKrak. Acta officialatus, vol. XVIII (5.VIII.1495; 4.X.1496; 18.I.1506).

⁶⁹ Jak wyżej; nadto: Acta Visit. 1595, 118, gdzie informacja o przebudowie kościoła i sporach patronackich.

⁷⁰ LBen. II, 142 „traxit autem nomen Grodek a castello, quod ibi fuit quondam”.

dowych⁷¹. Prawdopodobnie posiadał taką parafię i Gródek. Tymczasem źródła XIV-wieczne wymieniają parafię w Podolu, a nie w Gródku⁷², sam zaś Gródek jest wzmiankowany w ramach parafii podolskiej⁷³. Translacja praw parafialnych do Podola nastąpiła zapewne na skutek zburzenia zamku w Gródku a wraz z nim i kaplicy grodowej. Translacja praw parafialnych była tym łatwiejsza, że cały okręg parafialny stanowił rycerski kompleks gospodarczy⁷⁴.

Przynajmniej w jednym zdaniu należy wspomnieć o translacji siedziby parafii melszyńskiej z Melsztyna n/ Dunajcem do Domosławic w 1796 r.⁷⁵, a to ze względu na to, że sam fakt wybiega daleko poza ramy czasowe niniejszego artykułu.

Z analizy przytoczonych wypadków wynika, że zasadniczą i najczęściej spotykaną przyczyną przenoszenia praw parafialnych do innej miejscowości w granicach tej samej parafii było przesunięcie centrum gospodarczego wielkiej własności ziemskiej. Przesunięcie takie, warunkujące przeniesienie centrum życia parafialnego do innej miejscowości, miało miejsce w obrębie tej samej własności ziemskiej (Jaworsko-Łoniowa-Porąbka Uszewska; Jawornik-Konieczkowa-Niebylec; Gródek-Podole; Melsztyn-Domosławice). Patronat bowiem i prawa prezenty pozostawały w każdym wypadku w tych samych rękach. W przeciwnym wypadku (Dąbrowa-Trzciana; Żarnowiec-Jedlicze) dochodziło do kompromisu; prawa patronackie otrzymywały obydwie strony (patron starego i fundator nowego kościoła). Uposażenie kościoła zmieniało się o tyle, o ile w związku z budową nowej świątyni zostało ono powiększone. Zwyczajnie, jak można przypuszczać, pozostawało raczej niezmienione.

⁷¹ Kumor B., powstanie i rozwój (wymienione parafie).

⁷² CDPol. III, 174 (1391); CDMał. I, 217; III, 313; por. Ladenberger T., dz. c., 65 (wymienia parafię w Przydonicy).

⁷³ LBen. II, 141n.

⁷⁴ AGZ VII, 60; LBen. II, 141n; por. Krzepela J., *Księga*, 19, 357.

⁷⁵ Smoleński M., *Melsztyn. O zamku i jego panach, o kościele i jego plebaniach z dodatkiem o Domosławicach*, Kraków 1883, 9; *Schematismus Dioec. Tarnov*. 1863, 126.